

Kunst en de multiculturaliteit

Jan Blommaert

1.

De problematiek die hier vandaag wordt aangesneden, is ingewikkeld. Ze bevat diverse niveaus: het theoretische, het praktische, het ideologische, het materiële en het commerciële. Ze bevat ook diverse invalshoeken en facetten, die niet altijd met elkaar in overeenstemming zijn. Ze bouwt tenslotte voort op een oude vraagstelling: die van de maatschappelijke rol van de schone kunsten, die van het engagement van de kunstenaar, en die van de rol van kunst als communicatiemiddel. We kunnen gerust annemen dat geen van die vragen vandaag op een afdoende en eensluidende wijze zal worden beantwoord. Wel kunnen we ze duidelijk trachten te formuleren, onder het oude adagium dat een diagnose de eerste stap in het genezingsproces is, waarmee reeds gesuggereerd is dat de vraagstelling niet blaakt van gezondheid.

De invalshoek die ik hier zal kiezen is die van de kritiek. Ik zal vertrekken van een propositie die misschien niet door iedereen zal worden gedeeld, maar die wellicht de duidelijkste omschrijving is van de materie van het debat: de propositie dat kunst inderdaad kan en zal bijdragen tot de opbouw van een multiculturele maatschappij. Daarbij richt ik mij op het inhoudelijke, ideologische niveau, zoals dat in tal van alledaagse bronnen (beleidsteksten, folders, aankondigingen, uitnodigingen voor multiculturele manifestaties,...) wordt gearticuleerd. Bij kunst worden steeds verhaaltjes verteld: de voorwerpen of acties krijgen een statuut toebedeeld, ze worden geplaatst in een ruimer kader, het kader 'van wat die dingen betekenen' voor zij die ze hanteren of voor zij die ze als toeschouwer of luisteraar consumeren. Ik richt me hier vooral op die 'verhaaltjes', op het statuut dat artistieke projecten krijgen in functie van 'de opbouw van een multiculturele samenleving'.

2.

Zonder hiermee al te veel ongerustheid te willen wekken, wil ik beginnen met een citaat van Lenin. In 1905 formuleerde Lenin de rol van literatuur in de Sovjet-maatschappij als volgt:

"De literaire activiteit moet een deel van de algemene proletarische zaak, een 'radje en schroefje' van het ene grote sociaaldemocratische mechanisme worden, dat door de gehele politiek bewuste voorhoede van de gehele arbeidersklasse in beweging wordt gezet". (Lenin: Over de socialistische ideologie en cultuur, p.28. Moskou: Progres 1990)

Lenin geloofde duidelijk in de sociaal-opbouwende functie van literatuur. Literatuur zou een emanatie worden van het groeiende klassebewustzijn van de proletarische Sovjet-burger, en ze zou een centrale rol spelen in de propaganda voor revolutionair gedachtengoed. Literatuur was m.a.w. een deel van de revolutie, een deel van de overgang. Dit is een idealistische visie, die tegelijkertijd grote merites en grote gebreken heeft. We vergeten even tot welk soort kunstproducten deze visie in de realiteit heeft geleid, en concentreren ons op deze merites en gebreken.

Een merite is zeker deze. Lenin geloofde in de overgang, in processen van maatschappelijke aard. De 'maatschappij' - zowel de proletarische als de multiculturele - is geen vaste situatie, geen stabiel gegeven, maar een reeks processen van verandering die wat we de samenleving noemen een steeds wijzigend gelaat geven. Hier moet ik met nadruk op wijzen: de multiculturele maatschappij is geen vast en welomlijnd gegeven, geen toestand die men ooit bereiken kan. Het gaat veeleer om een proces, een reeks veranderingen die worden gekenmerkt door interne spanningen, tegenstrijdigheden en machtsrelaties. Hoe we hierbij het begrip 'multiculturele samenleving' moeten definiëren, is onduidelijk, gewoon omdat er geen enkele objectief waarneembare realiteit kan gelden als voldoende voor de opvulling van dit begrip. Een terminologische ingreep, de overstap naar het begrip 'intercultureel' lost daarbij niets op. Definities van samenlevingen berusten op de wijze waarop de samenleving zichzelf ziet. Het zijn m.a.w. producten van de geest, geen kenmerken van de wereld. Dit is een eerste punt dat men duidelijk in gedachte moet houden voor een goed begrip van wat volgt: de multiculturele maatschappij is geen objectieve toestand die een maatschappij heeft bereikt, of waarnaar men kan streven. Ze is een bij uitstek subjectief en procesmatig

gegeven, dat daarom niet minder reëel is maar wel behoort tot een realiteit van een niet-tastbare orde.

Een duidelijk gebrek in Lenins visie vinden wij in zijn specifieke omschrijving van de rol van literatuur. Indien literatuur de emanatie moet zijn van van het proletarisch bewustzijn, dan vooronderstelt dat het bestaan van zo'n proletarisch bewustzijn. Dit soort literatuur kan m.a.w. slechts ontstaan wanneer het ideaal, de proletarische samenleving, reeds bereikt is. We zien dus een paradox in Lenins visie: de samenleving die aan de ene kant beschreven wordt als een proces, wordt m.b.t. literatuur beschreven als een toestand. Laat ons dit nu even projecteren op de rol van kunst in de multiculturele maatschappij. Nu we deze paradox in Lenins visie gelokaliseerd hebben, kunnen we met een gerust geweten stellen dat multiculturele kunst niet bestaat. Meer nog: kunst in het multiculturele maatschappelijke proces mag niet ten prooi vallen aan Lenins paradox. Kunst kan hoogstens diverse stadia in het proces documenteren en symbolisch gestalte geven, maar het eindpunt van dit proces kan, om evidente redenen, niet worden uitgedrukt tijdens het proces zelf. Daarmee wordt de actieve, maa-opbouwende rol van de kunst in het multiculturele proces natuurlijk sterk gereduceerd. Het proces zelf wordt niet gedragen of voortgestuwd door multiculturele feesten en manifestaties of de oprichting van een intercultureel kunstencentrum. Multiculturele feesten zijn vooral nuttig als feest, en een intercultureel kunstencentrum is in de eerste plaats een kunstencentrum. Nadruk op het multiculturele staat te vaak gelijk met exotisme en 'veelkleurige rijkdom'. Deze reductie van de functie van kunst in het multiculturele proces moet nog sterker worden beklemtoond omwille van een aantal misvattingen die zeer vaak het domein van de algemene opinies inzake 'cultuur' en de 'multiculturele maatschappij' vertroebelen. Hierop moet ik nu dieper ingaan.

3.

Algemeen verspreide opinies inzake cultuur en de multiculturele maatschappij zijn al te vaak gebaseerd op wat in de antropologie bekend staat als essentialisme. Essentialisme houdt in dat men ervan uitgaat dat elke cultuur bestaat uit een unieke constellatie van kenmerken en uitdrukkingsvormen. Dit idee wordt gevat onder de vage noemer 'eigenheid' of 'identiteit'. Wanneer men vraagt hoe de 'eigenheid' van bijvoorbeeld de Vlaming, de Litouwer, of nog erger, de Belg, de Europeaan of de westerling eruit ziet, valt het op hoe

moelijk men hierop kan antwoorden. Desalniettemin blijft men vasthouden - indien niet expliciet dan toch op het impliciete niveau dat blijkt uit de alledaagse retoriek - aan een visie op cultuur als een welafgelijnde eenheid met onovervreedbare, fundamentele of essentiële eigenschappen. De aandachtige toehoorder heeft reeds door dat heel wat wijdverspreide visies in het volksnationalisme, maar ook in het Belgisch migrantendebat, gestuurd worden door deze essentialistische visies op onszelf en op de vreemdeling. Wat is nu de multiculturele samenleving in deze essentialistische optiek? Het is een vreedzaam naast elkaar plaatsen van 'eigenheden': de Vlaamse naast de Marokkaanse, de Italiaanse, de Roemeense, enz. Elk van deze eigenheden, zo lezen we in de migrantenrapporten, moet zelfs beschermd worden, de gemeenschappen moeten 'hun eigenheid kunnen bewaren' en 'ten volle kunnen beleven' - ook al blijft de aanvaardbare diversiteit beperkt tot oppervlaktekennmerken van culturele identiteiten terwijl het integratieconcept borg staat voor nivellering of her-homogenisering op het niveau van fundamentele sociale 'beginselen'. Het is deze visie op cultuur die volop aanwezig is in het standaard pleidooi voor culturele 'verscheidenheid-als-wederzijdse-verrijking'. Het paradoxale resultaat is dat de culturen hun integriteit lijken te kunnen bewaren op het vlak van de uitwisselbare cultuuruitingen zoals kunstvormen en cuisine. De ideale multiculturele of interculturele samenleving wordt daardoor een soort van wisselkantoor.

Het zal u niet ontgaan zijn dat deze visie het debat rond het verdrag van Maastricht heeft gedomineerd. De Europese lidstaten zijn plots tot de ontdekking gekomen dat integratie wel eens vermenging kon betekenen en wensen nu een losse band waarin de 'eigenheid' van iedere lidstaat gevrijwaard blijft en waarin culturele rijkheid voortvloeit uit het bestendigen van naast elkaar bestaande diversiteit. Het zal u ook niet ontgaan zijn dat deze visie op de multiculturele samenleving in het Belgische migrantendebat leidt tot een botsing met de dominante visie in de Belgische politiek, de federaliseringsgedachte. Federalisering betekent - en vergelijk dit met het Europese niveau - de ontwikkeling van autonome gebieden binnen een los verband, waarbij de gebieden een homogeen volk herbergen. Dit volk beleeft zijn eigenheid binnen vaste grenzen, en duldt geen inmenging van andere volkeren. Zoals de Vlaamsnationalisten nu opmerken, houdt het daardoor eigenlijk geen steek dat mene enerzijds streeft naar de reductie van faciliteiten voor Franstaligen in de Brusselse rand en naar de eerbiediging van van het Vlaams karakter van Voeren, terwijl men anderzijds aan migranten zou toelaten hun 'eigenheid ten

volle te bewaren en te beleven' in Vlaanderen. Vlaanderen Vlaams en Eigen Volk Eerst, zoniet wordt onze eigenheid aangetast.

4.

Nu de dominante essentialistische visie geïdentificeerd is, moet ik even terugkeren naar de 'actieve' rol van kunst - een rol die, zoals we zagen, al sterk gereduceerd is. We raken hiermee ook direct aan het onderwerp van deze studiedag: communicatie.

De meest toonaangevende tendens in het denken rond multiculturaliteit (of interculturaliteit), bijvoorbeeld in het onderwijs en het cultuurbeleid, gaat uit van een veronderstelling die m.i. op drijfzand staat. De veronderstelling is de volgende: het laten zien van de eigenheid van de andere - verhalen vertellen over zijn cultuur, voorwerpen of kunstproducties opvoeren afkomstig uit zijn cultuur - schept automatisch begrip voor deze eigenheid, en is dus de basis voor een goede verstandhouding. Deze lineaire associatie tussen kennis over de andere en begrip voor de ander is van uiterst twijfelachtig allooi. Het spreekt vanzelf dat een verbetering van de informatie over de 'vreemden' nuttig is, en zeker geen kwaad kan. Er echter van uit gaan dat een grote kennis van hoe vreemd de ander wel is, leidt tot begrip voor dat anders-zijn, is een hopeloze simplificatie. Ten tijde van Belgisch-Congo was de toevloed van informatie over Afrika naar onze samenleving enorm. Nooit hebben we zoveel geweten over Afrika als in die tijd. Men kan echter moeilijk beweren dat deze weelde aan informatie gezorgd heeft voor een harmonieuze relatie tussen blazuk en zwart in de kolonie. Meer nog: de weelde aan informatie was op zichzelf het produkt van een ongelijke en verdrukkende machtsverhouding, waarbij het beeld van de Afrikaan werd geplooid en gekneed tot hij was wie hij moest zijn: de brave, domme en hulpeloze Untermench, die snakte naar het Belgische beschavingswerk. In het licht van de essentialistische hegemonie over de cultuur van de andere, is het dus nodig dat we de informatie die wordt aangeboden kritisch bekijken. Niet het botte feit dat de vreemde wordt tentoongesteld schept begrip; de kwaliteit van deze tentoonstelling is van het allergrootste belang. De propositie dat kunst een daadwerkelijke bijdrage zal leveren tot de opbouw van een multiculturele samenleving - het vertrekpunt van deze beschouwingen - is boven alles een kwalitatief vraagstuk dat binnen het huidige dominante denken veeleer een mythe dan een werkelijkheid is.

5.

Dit is het ideologische bouwwerk waartegen de voorvechters van een multicultureel Vlaanderen moeten opboksen. Hun strijd is vrij uitzichtloos, vooral omdat de essentialistische visie op cultuur niet enkel de retoriek van hun vijanden doordrenkt, maar ook die van henzelf. Op dit punt moet ik de centrale vraag stellen. Betekent kunst in de multiculturele maatschappij het naast elkaar plaatsen van uitdrukkingen van de verschillende 'eigenheden', d.w.z. het scheppen van een forum (een wisselmarkt) waarop Marokkaanse kunst naast Vlaamse kan bewonderd worden, elk als uitdrukking van hun anders zijn? In dat geval vrees ik dat, om vroegere woorden van Alain Fienkielkraut te gebruiken, de andere wordt gevangen gezet in zijn eigenheid. Dan vrees ik dat kunst een uitdrukking van onverzoenbaar verschil wordt, en daardoor een uitdrukking van de onmogelijkheid tot een harmonieus samenleven in een multiculturele maatschappij, tenzij men tegelijkertijd maatschappelijke cohesie afdwingt door geen fundamentele verschillen te dulden (een praktijk waarvan ik vrees dat zij uiteindelijk nog meer gevaren inhoudt).

Concreet stel ik mij de vraag welk soort kunst men gaat opvoeren in dit verband. Zolang men vasthoudt aan essentialistische visies op de multiculturele maatschappij vrees ik dat adjectieven zoals 'Vlaams' of 'Marokkaans' de de overhand zullen houden op het naamwoord 'kunst'. In dat geval is een artiest slechts aanvaardbaar in zoverre hij zijn culturele eigenheid uitdrukt. Dat dit geen gabeltje is, heeft mijn Afrikanistische achtergrond me geleerd. Onder de noemer 'Afrikaanse kunst' kregen wij aan de universiteit uiteenzettingen over antieke houtsnijkunst. De Afrikaanse schilderkunst, die vooral sedert de onafhankelijkheid een enorme bloei kent, werd afgedaan als 'commercieel' en dus 'niet echt'. Voorts lijkt een Afrikaans auteur slechts boeiende lectuur te leveren wanneer hij zijn verhalen lardeert met verwijzingen naar het 'traditionele Afrika', via spreekwoorden en andere curiosa. Dehedendaagse en 'moderne' aspecten, die een uitdrukking zijn van grondige wijzigingen in het socio-culturele profiel van Afrika, zijn nauwelijks een vermelding waard. men kan zich dan ook de vraag stellen in hoever de Nobelprijs van Wole Soyinka werkelijk belangstelling heeft gewekt voor de hedendaagse problemen in Afrika, of dat het eerder een opflakkering van consequentieloos exotisme is. Is dit wat men wenst te bereiken met een promotie van vreemde kunst ter bevordering van de multiculturele maatschappij? Het sporadisch opvoeren, à la carte, van typische vreemde kunst? Of is men bereid afstand te

doen van de verwijderende adjectieven die dit alles omringen, en waarvan het adjectief 'multicultureel' wellicht het meest nadrukkelijk verwijderende is?

6.

Het mag zijn dat deze vraag niet gaat over de artistieke produkten zelf, maar wel over de verhaaltjes die we errond vertellen. Het kwalitatieve vraagstuk is tegelijkertijd een vraagstuk rond macht: de macht om betekenen op te leggen aan voorwerpen of acties. Om een triviaal voorbeeld te nemen: de macht om het dragen van de hoofddoek te interpreteren als een uiting van religieuze onverdraagzaamheid, als een obstakel voor integratie. Zolang dit soort macht niet gelijk verdeeld is over de verschillende groepen, dus zolang één groep het alleenrecht behoudt op de a priori identificatie van bepaalde cultuuruitingen als 'integratiebevorderend', dan kan er van artistieke beleving als interculturele communicatie eigenlijk geen sprake zijn. De dialoog die gesuggereerd wordt in het begrip interculturele communicatie, is dan maar een schijnvertoning die overigens constant door de realiteit gecounterd wordt. Cultuuruitingen, belevingen van bepaalde tradities, kunstvormen zijn niet lineair te associëren met hetgeen ze 'oorspronkelijk' betekenden. Ze vormen veeleer een repertoire van argumenten en symbolen, waaruit groepen putten om allerhande nieuwe situaties te lijf te gaan. In Kenya grijpen bepaalde groepen, die historisch-etnisch niets te maken hebben met de Swahili-cultuur, naar stereotypen over die Swahili-cultuur om zichzelf te identificeren. Ze gooien m.a.w. hun oude huid af, en hullen zich in een soort Swahili-schap dat slechts in de oude antropologische boekjes bestaat. De redenen hiervoor zijn vooral sociaal-economisch en politiek van aard, en cultuur - hier een doorgedreven vorm van 'assimilatie' aan een andere cultuur - is het middel om de doelstellingen te bereiken. Simplistische en a priori interpretatiekaders bijten hun tanden stuk op dit soort fenomenen, hoe goed deze interpretatiekaders ook ineen zitten, hoezeer ze ook gestoeld zijn op degelijk historisch en etnografisch onderzoek. De les die men daaruit moet trekken is deze: het isoleren van kunst en andere cultuuruitingen uit de bredere overgangsprocessen is zinloos. Migratie is niet enkel een ingrijpend cultureel veranderingsproces, maar ook en bovenal een sociaal-economisch veranderingsproces. Het ene isoleren van het ander, en bijvoorbeeld voorwenden dat culturele emancipatie een doel op zich is zonder verband met sociaal-economische emancipatie, lijkt me niet te rechtvaardigen. Kunst wordt dan immers een excuus: luidkeelse uitdrukkingen van respect voor de 'cultuur'

van de andere verhullen een gebrek aan respect voor de andere in andere domeinen.

7.

Tot slot vat ik de kern van mijn betoog nog even samen. Wie aan kunst een actieve rol wil toewijzen in de opbouw van de multiculturele samenleving, moet zich bewust zijn van het feit dat hiervoor in essentie de interculturele verhouding moet worden bekeken. De eenvoudige premisse dat 'kunst' - ongedefinieerd - een actieve bijdrage kan en zal spelen in de opbouw van de 'multiculturele samenleving' - eveneens ongedefinieerd - heeft geen enkele betekenis zolang beide kernbegrippen niet precies omschreven worden. De huidige dominante denkpijlen in dit verband, die waarbinnen kunst boven alles traditie is, en de multicultuur een vreedzaam naast elkaar bestaan van onvervreemd bare (en onverwisselbare) eigenheden, bieden geen enkel zinvol perspectief. Tenzij men, zoals Lenin met de proletarische maatschappij, wil aanvaarden dat een bepaalde elite een precieze kennis heeft van de finaliteit van de multiculturele samenleving en die dus van bovenaf bij decreet kan reguleren en structureren, is men dringend toe aan een nieuwe bevraging van de diepe inhouden van ogenschijnlijk eenvoudige dingen zoals een 'multicultureel festival'. Dat deze opdracht niet te ontlopen is wanneer men inderdaad een opbouwende rol wil toekennen aan kunst in de multiculturele maatschappij, lijkt me zonneklaar.

Deze lezing werd uitgesproken op de studiedag "Kunst als interculturele communicatie" te Knokke op 20 maart 1993, een organisatie van SoCAK vzw.